

JOLANTA IGNATOWICZ-SKOWROŃSKA

ORCID: 0000-0002-5163-9862

Uniwersytet Szczeciński, Szczecin

skjj2@poczta.onet.pl

O znaczeniu i formie zwrotu *wycierać sobie gębę kimś, czymś* we współczesnej polszczyźnie

Słowa kluczowe

frazeologia, wariant frazeologiczny, semantyka

Keywords

phraseology, phraseological variant, semantics

Tytułowemu zwrotowi poświęcono już nieco uwagi w literaturze przedmiotu. Pisali o nim Anna Pajdzińska¹, Stanisław Bąba² i Wojciech Chlebda³. Jednak lektura opisów związku w słownikach, również w najnowszych zbiorach leksykograficznych, oraz analiza sposobów jego aktualizacji w uzusie skłaniają do ponownego podjęcia nad nim rozważań. Ich celem będzie rozstrzygnięcie postawionych w tytule artykułu kwestii, a mianowicie jaką postać przybiera związek w tekstach współczesnej polszczyzny i co w nich znaczy.

¹ Andrzej Maria Lewicki, Anna Pajdzińska, Bożena Rejakowa, *Z zagadnień frazeologii. Problemy leksykograficzne* (Warszawa: PWN, 1987), 78–79.

² Zwrot *gębę sobie kimś (czymś) wycierać* był obiektem badań S. Bąby w latach 80. XX w. w pracach: Stanisław Bąba, „Warianty zwrotu *gębę sobie kimś (czymś) wycierać*”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio FF Philologiae*, 6 (1988): 313–317; tenże, *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1989), 41–42 i 101–102.

³ Wojciech Chlebda, „Frazeologia”, w: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*, red. nauk. Stanisław Gajda (Opole: Uniwersytet Opolski Instytut Filologii Polskiej, 2001), 189.

Obserwacje rozpoczniemy od przypomnienia ustaleń leksykograficznych. *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* interesujący nas zwrot notuje pod hasłem GĘBA 46 i zaświadcza, że funkcjonuje on w polszczyźnie już od XVI wieku. Redaktorzy dzieła datują jego pierwsze udokumentowane użycie na rok 1564 i odsyłają do *Leksykonu łacińsko-polskiego* Jana Mączyńskiego, skąd został zaczerpnięty cytat: *Wszyscy o nim mówią, wszyscy nim usta wymywają*. Z analizy całego artykułu hasłowego znajdującego się pod hasłem GĘBA 46 wynika, że związek był używany na przestrzeni lat 1564–1954 jako synonim treści ‘obmawiać kogoś, szkalować, brać na języki’, funkcjonował w tekstach w różnych formach wariantywnych, a alternowały w nim zarówno komponenty werbalne, jak i nominalne. Wymiennosc komponentów werbalnych ograniczała się do oboczności czasowników *wymywać* (4 przykłady) – *wycierać* (18 przykładów), używanych zasadniczo w formie niedokonanej. Tylko dwa cytaty zaświadczaają użycie czasownika *wycierać* w postaci dokonanej: *Wytrzyj sobie wiechciem gębę, a nie mną* i *Pysk se kim wytrzyć*.

W obrębie komponentów nominalnych wymiennosc dotyczyła głównie rzeczowników, które przybierały postać *gęba* (15 przykładów), ale też: *gąbka* (1 przykład), *buzia* (2 przykłady), *usta* (1 przykład), *pysk* (2 przykłady) i *twarz* (1 przykład). Z cytatów zamieszczonych w NKPP wynika, że komponent *gęba* odmieniał się przez liczbę, stosownie do liczby podmiotu zdania i liczby komponentu werbalnego zwrotu.

Badania pokazują też, że w analizowanym zwrocie mógł alternować komponent zaimkowy. Były to wymiany ilościowe oraz jakościowe. Alternacje ilościowe polegały na tym, że wariantom rejestrującym w swoim składzie zaimek zwrotny *sobie* (19 przykładów) przeciwstawiał się wariant bez zaimka (2 przykłady): *Gębę kimś wymywać* i *Gęby czyjeś kimś wycierać*. Alternacje jakościowe dotyczyły oboczności zaimków nienacechowanego *sobie* (19 przykładów) – i potocznego *se* (1 przykład: *Pysk se kim wytrzyć*).

Jak wynika z zamieszczonych w NKPP cytatów, analizowany zwrot funkcjonował w tekstach, realizując w nich różne schematy walencyjne. Najczęściej powtarzała się postać *kto + wymywa, wyciera (wytarł) sobie (se) gębę, gąbkę, buzię, pysk + kim* (16 przykładów). Obok tego poświadczono są użycia związku w postaci: *kto + wymywa, wyciera sobie gębę, pysk, twarz + czym* (3 przykłady), *kto + wymywa usta, gębę + kim* (2 przykłady) oraz *kto + wyciera sobie gębę + od kogo* (1 przykład).

Redaktorzy *Nowej księgi przysłów* na końcu artykułu hasłowego GĘBA 46 zamieścili odsyłacz do innego hasła: ZAB 59. Zostały tam zanotowane inne warianty związku, tym razem z alternującymi komponentami *zęby, ząbki*, które zilustrowano 9 cytatami. Pojawiają się w nich formy: *wycierać sobie kim zęby* (5 cytatów), *wycierać sobie zęby* (2 cytaty), *nawycierać sobie czym zębów* (1 cytat) i *wycierać sobie kim ząbki* (1 cytat), będące synonimem treści ‘obmawiać, oczerniać kogoś’, używane w polszczyźnie w latach 1877–1957⁴. Jak

⁴ SJPD i SFS właśnie jako warianty potraktowały zwroty z komponentem *zęby*. Z kolei Stanisław Bąba i Anna Pajdzińska uznali formy *wycierać sobie kim zęby* i *wycierać sobie zęby o kogo, o co* za warianty odrębnego zwrotu; por. Bąba, „Warianty zwrotu”, 314; Lewicki, Pajdzińska, Rejakowa, *Z zagadnień frazeologii*, 78–79.

z powyższego omówienia wynika, tytułowy zwrot w ciągu niemal czterech stuleci pojawiał się w tekstach języka polskiego jako związek wielokształtny, choć jego treść znaczeniowa była stabilna.

Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich nie jest zbiorem normatywnym, dokumentuje jedynie użycia frazeologizmów w dziejach języka polskiego. Jakie postaci i znaczenia związku usankcjonowały słowniki językowe o charakterze normatywnym – pokazują dane zawarte w tabeli 1⁵.

Tabela 1. Zestawienie postaci i znaczeń analizowanego związku odnotowanych we współczesnych dużych słownikach językowych o charakterze normatywnym

Słownik/hasło (ew. tom, strona)	Postać formalna związku i znaczenie
SJPD – buzia – gęba – ząb – wycierać	– <i>wycierać buzię czym</i> ‘mówić o czym z niewłaściwą poufałością, bezceremonialnością’ – <i>gębę sobie kim wycierać</i> ‘obmawiać kogo, obgadywać, oczerniać’ – <i>wycierać zęby czym</i> ‘postponować, popolitować co gadaniem’ – <i>posp. wycierać sobie kim (czym) gębę, buzię, zęby</i> ‘mówić, gadać o kim (o czym) bez uszanowania’
SFS – buzia – gęba – ząb – wycierać – wytrzeć	– <i>wycierać buzię czym</i> ‘mówić o czym z niewłaściwą poufałością, bezczelnością’ – <i>wycierać sobie kim gębę</i> ‘obmawiać kogo, obgadywać, oczerniać’ – <i>posp. wycierać (sobie) czym albo kim zęby</i> ‘mówić źle, bez szacunku; obmawiać kogo, co’ – <i>wycierać sobie kim, czym gębę, rzad. zęby; daw. wycierać sobie gębę, zęby o kogo, o co</i> ‘mówić o kim, o czym niepocholebnie, obmawiać kogo, brać kogo, co na język’
SWJP-D II, 553	– <i>wycierać sobie kimś, czymś gębę, buzię, mordę</i> ‘mówić o kimś, o czymś w sposób zbyt poufały, lekceważący; też: obmawiać, oczerniać kogoś’
ISJP II, 1079	– ‘Mówimy, że <i>ktoś wyciera sobie gębę czymś lub kimś</i> , jeśli mówi dużo o tej rzeczy lub osobie, ale bez należytego szacunku’
USJP-D – gęba – wytrzeć	– <i>wycierać sobie kimś, czymś gębę</i> zob. wytrzeć – <i>wycierać sobie kimś, czymś gębę</i> , euf. <i>buzię</i> ‘mówić o kimś, o czymś niepocholebnie, bez szacunku’
SFWP-BL – gęba – wycierać	– <i>pot. wycierać sobie gębę kimś, czymś</i> ‘mówić o kimś, o czymś niepocholebnie’ – <i>pot. wycierać sobie gębę kimś, czymś</i> ‘mówić o kimś, o czymś niepocholebnie’
WSF-MN – buzia – gęba	– <i>posp. wycierać sobie buzię kimś, czymś</i> ‘mówić o kimś, czymś z niewłaściwą poufałością; obmawiać, plotkować’ – <i>posp. wycierać sobie kimś, czymś gębę</i> ‘obmawiać kogoś, coś, obgadywać, oczerniać’
WSF PWN	– <i>pot. wycierać sobie kimś, czymś buzię</i> , <i>posp. gębę</i> ‘mówić o kimś, o czymś niepocholebnie, bez szacunku’
WSF-PF, 308	– <i>wycierać sobie kimś, czymś buzię</i> , <i>posp. gębę</i> ‘deprecjonować kogoś lub coś, mówić o kimś lub o czymś bardzo źle’

⁵ Słowniki poprawnej polszczyzny – SPP-D, NSPP-M i WSPP-M – nie notują tego zwrotu.

Z porównania zamieszczonych wyżej zapisów słownikowych można wyprowadzić kilka wniosków dotyczących nacechowania zwrotu, jego składu leksykalnego, schematu łączliwości z kontekstem minimalnym oraz znaczenia. Po pierwsze, dostrzegamy niekonsekwencje w opatrywaniu frazeologizmu (lub jego wariantów) kwalifikatorami. W niektórych słownikach zwrot nie został poprzedzony żadnym kwalifikatorem (por. np. SWJP-D, USJP-D), w innych – przypisano mu różne kwalifikatory: *pot.[oczny]* (np. ISJP, SFWP-BL, WSF PWN) lub *posp.[olity]* (WSF-MN). Zdarza się, że w słownikach rejestrujących idiom w kilku miejscach niektóre odmianki zwrotu nie są opatrzone żadnym kwalifikatorem, cały zaś szereg wariantywny przytoczony w innym miejscu słownika posiada kwalifikator (por. SJP-D: *wycierać buzię czym* – bez kwalifikatora, *wycierać sobie gębę kim* – bez kwalifikatora, ale *wycierać sobie kim (czym) gębę, buzię, zęby* z kwalifikatorem *posp.[olite]*).

Po drugie, zapisy słownikowe sugerują, że zwrot na przestrzeni lat zdecydowanie ograniczył swoją variancję leksykalną. Analizowane zbiory leksykograficzne nie odnotowały już wielokształtności związku w zakresie komponentu werbalnego: we wszystkich słownikach zwrot zarejestrowano z czasownikiem niedokonanym *wycierać*. Ograniczeniu miały ulec również wymiany w obrębie komponentów nominalnych. SJP-D i SFS sygnalizowały jeszcze alternacje rzeczowników w ramach szeregu *gęba, buzia, zęby*. Kolejne słowniki nie podają już członu *zęby*, uwzględniają tylko ciąg: *gęba* (SWJP-D, ISJP, USJP-D, SFWP-BL, WSF-MN, WSF PWN, WSF-PF), *buzia* (SWJP-D, USJP-D, WSF-MN, WSF PWN, WSF-PF) i *morda* (SWJP-D).

Lektura materiałów zawartych w NKJP⁶ nie do końca potwierdza te ustalenia. Rzeczywiście, zwrot współcześnie nie funkcjonuje już w postaci *wymywać sobie gębę*, jego komponent werbalny ustalił się w formie niewymiennego czasownika niedokonanego *wycierać*. Jednak alternacje w obrębie komponentów nominalnych dotyczą szerszej grupy rzeczowników niż to wynika z zapisów słownikowych. Przekonują o tym konteksty pozyskane z NKJP dzięki wykorzystaniu wyszukiwarki PELCRA. Dla kolejno stawianych zapytań, z uwzględnieniem szyku zmiennego komponentów zapytania i maksymalnego odstępstwa między nimi – 4 (przeszukiwania prowadzono w obrębie całego podkorpusu), wyszukiwarka pokazała łącznie 367 adekwatnych kontekstów⁷. Wyniki kwerendy zestawiam w tabeli 2, która uwzględnia zarówno informacje o charakterze jakościowym, jak i ilościowym.

⁶ NKJP to „korpus referencyjny polszczyzny wielkości ponad półtora miliarda słów. Wyszukiwarki korpusowe (menu po prawej stronie) pozwalają przeszukiwać zasoby NKJP zaawansowanymi narzędziami uwzględniającymi odmianę polskich wyrazów, a nawet analizującymi budowę polskich zdań. Lista źródeł korpusu zawiera nie tylko klasykę literatury polskiej, ale też prasę codzienną i specjalistyczną, nagrania rozmów, teksty ulotne i internetowe. Zróżnicowanie tematyczne i gatunkowe tekstów, dbałość o reprezentację rozmówców obu płci, w różnym wieku i z różnych regionów, są dla wiarygodności korpusu równie ważne jak jego wielkość” – por. dostęp 21.11.2018, <http://nkjp.pl>.

⁷ Należy zaznaczyć, że nie wszystkie pokazane konteksty były podstawą badań, a jedynie te, w których pojawiały się interesujące mnie zwroty (a nie np. luźne grupy składniowe o podobnym do zapytania składzie leksykalnym; por. „Trzęsącymi rękami zaczęła *wycierać* sobie twarz z łatwych łez. – Najgorsze jest to, że dla nich nie ma żadnego ratunku – mówiła cicho, jakby wciąż bojąc się, że kto usłyszy. – Tych, którzy się bronią, oni zabijają na miejscu. A tych, co się nie bronią, wywożą samochodami tak samo na śmierć”.

Tabela 2. Liczba użyc wariantów zwrotu *wycierać sobie gębę, buzię, mordę* itp. (na materiałach NKJP)

Zapytanie		Liczba kontekstów		
wyciera*	sobie	gębę	111	239
		gęby	125	
		gąb	3	
		buzię	4	17
		buzi	13	
		usta	26	30
		ust	4	
		twarz	10	19
		twarży	9	
		pysk	5	12
		pyska	2	
		pyski	5	
		mordę	18	41
		mordy	23	
		ryj	3	9
ryja	6			
Razem		367	367	

Z analizy 367 przykładów aktualizacji tytułowego zwrotu w tekstach współczesnej polszczyzny wynika zatem, że jego wariancja w zakresie komponentów nominalnych tylko nieznacznie zmalała. W NKPP odnotowano – jak pamiętamy – wariancję w ramach szeregu 8 rzeczowników: *gęba, gąbka, buzia, usta, twarz, pysk, zęby, ząbki*. Dziś w uzusie nie pojawiają się już alternanty związku z komponentami *gąbka, zęby, ząbki*. Obecne są jednak nienotowane w słownikach, a rejestrowane w NKPP odmianki z członami *usta, twarz, pysk*, a ponadto dostrzeżony przez SWJP-D wariant z komponentem *morda* oraz nienotowany w leksykografii wariant z komponentem *ryj*. Oboczności w obrębie komponentów nominalnych dotyczą więc dziś szeregu 7 rzeczowników: *gęba, buzia, usta, twarz, pysk, morda* i *ryj*. Dodajmy też, że analizowany zwrot zwykle aktualizowany jest w tekstach w postaciach ekspresywnych, przy czym typowa jego postać – aż 239 użyc – to forma z komponentem *gęba* oraz – już zdecydowanie mniej liczna – postać z komponentem *morda* (41 użyc). Dopiero jako kolejne pojawiają się odmianki z neutralnymi lub eufemistycznymi komponentami *usta* (30 użyc), *twarz* (19 użyc), *buzia* (17 użyc). Najmniejszą liczbą przykładów poświadczane były oboczności z członami *pysk* (12 użyc) i *ryj* (9 użyc). Aktualizacje ujemnie nacechowanego związku są typowe dla komunikacji potocznej, stąd tak wiele jego użyc na interaktywnych stronach internetowych. Właśnie tam zwrot jest przywoływany

NKJP, Z. Nałkowska, *Medaliony*, 1946) i które były na tyle wyraziste, że można były wnioskować o znaczeniu użytej tam jednostki frazeologicznej.

w swoich najbardziej ekspresywnych postaciach: *wycierać sobie kim, czym mordę⁸, ryj, pysk*. Związek funkcjonuje również w literaturze, publicystyce, na nieinteraktywnych stronach internetowych, na których jednak zwykle przybiera postać neutralną lub nacechowaną rubasznnością: *wycierać sobie kim, czym buzię, twarz, usta, gębę*.

Wracając do analizy zawartości tabeli 1, należy podkreślić, że zmniejszyła się również liczba schematów walencyjnych, które zwrot realizował w tekstach. Jeszcze w SFS notowany był z kwalifikatorem *daw.[ny]* schemat: *wycierać sobie gębę, zęby + o kogo, o co*, którego nie odnotowały już nowsze zbiory leksykograficzne i który nie ma żadnych poświadczeń w NKJP. Pozostałe słowniki rejestrują dla analizowanego zwrotu dwa schematy walencyjne: *kto + wyciera sobie gębę + kim* oraz *kto + wyciera sobie gębę + czym⁹*. Drugi ze schematów – jak pokazują moje badania – musiał być początkowo rzadszy. W NKPP znajdują się 22 cytaty ilustrujące użycie tytułowego związku, a tylko 5 z nich poświadcza aktualizację schematu *kto + wyciera sobie gębę + czym*. Z kolei z 28 cytatów ilustrujących użycie zwrotu *wycierać sobie gębę* obecnych w analizowanych słownikach normatywnych tylko 10 kontekstów dokumentuje aktualizację schematu *kto + wyciera sobie gębę + czym*. Dodajmy, że aż 5 z nich to cytaty umieszczone w *Słowniku frazeologicznym współczesnej polszczyzny* Bąby i Liberka, który z zasady starannie ilustruje użycia wszystkich rejestrowanych w zbiorze wariantów dostateczną liczbą autentycznych kontekstów. Na innowacyjność we współczesnej polszczyźnie schematu składniowego *kto + wyciera sobie gębę + czym* zwracał uwagę Bąba, który upatrywał w niej sygnałów modyfikacji treści znaczeniowej związku, pisząc:

Schemat *kto + wyciera sobie gębę + czym*, choć odnotowany w słownikach, jest swego rodzaju innowacją, a kto wie, czy nie świadczy o zmianie znaczenia zwrotu: w zebranych kontekstach można by je określić jako ‘nadużywać czegoś jako argumentu w sporze, polemice; żerować na czymś’. Trudno przewidywać, jak rozwinie się łączliwość tego zwrotu w przyszłości. Jego współczesne sąsiedztwa leksykalne – to wyrazy oznaczające zjawiska wartościowane dodatnio, które ktoś celowo deprecjonuje, wyzyskując dla osobistych korzyści. Sam frazeologizm *wycierać sobie gębę* oznacza coś przyziemnego, pospolitego, jego sąsiedzi leksykalni – coś wzniosłego, wartościowego. Może w tej dysharmonii tkwi tajemnica jego łączliwości¹⁰.

⁸ Stwierdzenie, że formy ekspresywne pojawiają się w odmianie potocznej, jest pewnym uogólnieniem, ponieważ zdarza się – niestety coraz częściej – usłyszeć je w oficjalnym dyskursie publicznym; pisał o tym m.in. Stanisław Dubisz; por. S.[tanisław] D.[ubisz], „Zdradzieckie mordy, czyli o niestosowności – nie tylko nieparlamentarnej”, *Język Polski*, 3 (2018): 93–95.

⁹ Schematy o takim kształcie są odnotowane tylko w *Słowniku frazeologicznym współczesnej polszczyzny* Stanisława Bąby i Jarosława Liberka. W pozostałych słownikach schematy walencyjne nie są podawane bezpośrednio, można je wydedukować z postaci hasłowej frazeologizmu i z zamieszczonych w słowniku przykładów jego użycia.

¹⁰ Por. Bąba, *Innowacje frazeologiczne*, 42.

Chlebda, analizując jakościowe i ilościowe przeobrażenia we frazeologii polskiej powojennego pięćdziesięciolecia, przywołał te spostrzeżenia autora *Innowacji frazeologicznych współczesnej polszczyzny*¹¹, a jednak w większości słowników językowych związek jest opatrywany podobnymi definicjami, będącymi synonimami tradycyjnej treści ‘mówić o kimś, o czymś źle, niepocholebnie, bez należytego szacunku, ze zbytnią poufałością; obmawiać, oczerniać kogoś’ (por. tabela 1). Zupełnie inną definicję związku podaje jedynie nienormatywny internetowy *Wielki słownik języka polskiego* pod red. Piotra Źmigrodzkiego: *ktoś wyciera sobie gębę kimś, czymś*, rzadziej: *ktoś wyciera sobie buzię kimś, czymś* ‘ktoś mówi dużo o kimś lub o czymś ważnym w celu osiągnięcia jakiejś korzyści’¹². Z tego zapisu wynika, że współcześnie zwrot ustabilizował się w nowym znaczeniu, a dawna jego treść wyszła już z użycia. W takiej sytuacji rodzi się pytanie o to, co dziś znaczy zwrot *wycierać sobie gębę kimś, czymś*? Odpowiadając na nie, odwołuję się do analizowanych wcześniej 367 kontekstów użycia związku obecnych w NKJP.

Lektura cytatów skłoniła mnie do uporządkowania ich w czterech grupach. W pierwszej i drugiej znalazły się aktualizacje tradycyjnego, rejestrowanego w słownikach normatywnych znaczenia zwrotu ‘ktoś źle mówi o kimś, o czymś, krytykuje kogoś, coś, szkaluje, obmawia, oczernia’. W pierwszej grupie kontekstów znaczenie aktualizowane jest za pomocą schematu *ktoś + wyciera sobie gębę + kim*, w grupie drugiej – za pomocą schematu *ktoś + wyciera sobie gębę + czym*¹³.

- I. **wycierać sobie gębę kimś ‘źle o kimś mówić, krytykować kogoś, szkalować, oczerniać’**: Tymczasem sam Michnik swe zasługi [...] przetrwoniał. I stał się, w sensie autorytetu, bankrutem. Ani czołobitność, okazywana mu nadal przez część elit, ani żandarmeryjna gorliwość w potępianiu tych, którzy mają *sobie* czelność *bankrutem* „wycierać gębę”, nie tylko tego faktu nie zmienia, ale w szczególny sposób podkreśla, że chwalebna przeszłość to jedyne, co z Michnika pozostało. (NKJP, „Dziennik Polski” 2006-02-08); Znowu jakiś pętał z TVN *wycierał sobie gębę* prezydentem Jaruzelskim. Posunął się do stwierdzenia, że gen. Jaruzelski „reżyserował toruński proces o zabójstwo ks. Jerzego Popiełuszki”. Czy znajdzie się w TVN ktoś odpowiedzialny i wytłumaczy niedouczonemu smarkaczowi, że zabójstwo księdza było prowokacją wymierzoną w politykę pojednania prowadzoną przez gen. Wojciecha Jaruzelskiego? (NKJP, „Trybuna” 2006); No i był gdzieś ten wujek Bronek. O nim jednak rodzice prawie nie wspominali, a już na pewno nie przy mnie. Jakby było w tym coś wstydliviego [...] Ojciec był akurat podpity i jak zwykle w takim stanie, na swój sposób wulgarnie dowcipny, a matka od razu zaczęła na niego wrzeszczeć, że może *sobie wycierać gębę* wszystkimi swoimi kolegami ze związku

¹¹ Chlebda, „Frazeologia”, 189.

¹² Piotr Źmigrodzki, red., *Wielki słownik języka polskiego*, dostęp 24.10.2018, <http://wsjp.pl/index.php?pwh=0>.

¹³ Cytaty przytaczam w oryginalnym brzmieniu, nie poprawiam i w żaden sposób nie sygnalizuję pojawiających się w nich błędów.

literatów, ale nie wujkiem Bronkiem. (NKJP, Marek Harny, *Zdrajca*, 2007); Siwa sama *sobie swój pysk wyciera* dziećmi Leszkowymi lub dzieckiem Krysi lub ob smarowuje innych grupowiczów „uświadamiając” niegrzecznie nowych grupowiczów... (NKJP, Usenet -- pl.soc.wegetarianizm, 2004-12-01); Podejrzewam że musi być pan sean w chwilowej niedyspozycji, skoro tak Pan przedstawia sprawę, że jacyś kanibale-aborcjonisci mogli by powiedzieć o chrześcijanach, że ci są kanibalami, bo spożywają symbolicznie chleb i wino jako ciało i krew (Jezusa). To samo w sobie w tym kontekście obrony ich (kanibali) obrzędów spożywania organów płodu, pachnie... brzydko. Znalazłeś se pan role adwokata diabła i chrześcijanami *sobie pan buzię wycierasz*. (NKJP, Forum Stanisława Michalkiewicza, 2009-10-19); Raciszewska ma nożyczki! Skarb nie nożyczki! I mało tego, że je ma, ale je pożyczy. Tak jest! Pożyczy! Niech szlag trafi obie Gruenwald razem z ich wszami! Jak Boga kocha, nikomu nigdy nożyczek nie pożycza, ale tym razem da! Mogą sobie ludzie szczekać, że Raciszewska to ordynarna baba, mogą *sobie nią parszywe pyski wycierać*, a ona nożyczki da! Taka jest Raciszewska! (NKJP, Beata Obertyńska, 2005).

- II. **wycierać sobie gębę czymś ‘złe o czymś mówić, krytykować coś’**: – Nie było by bitwy, gdyby nie trener Koluszek Przemysław Cecherz, przysięgam – twierdzi Krzysztof Kacprzak, szkoleniowiec miejscowych. – On w drugiej połowie pokazał naszym kibicom „ptaszka” i sprowokował ich do agresywnego zachowania. – Nigdy w życiu – zarzeka się Przemysław Cecherz. – Żadnego ptaszka nie pokazywałem. Zwróciłem jedynie uwagę agresywnym i pijanym kibicom Startu, którzy siedzieli tuż za naszą ławką rezerwowych i ciągle mnie obrażali, aby przestali *moim nazwiskiem gębę sobie wycierać*. (NKJP, „Dziennik Łódzki” 2005-05-09); Ola patrzyła na podłogę z miną bardzo niezadowoloną. Nie tego czekała. - Nie, to jest naprawdę poważna sprawa - zaczęła jakby niechętnie - i ja bym chciała, abyś to tak traktował. Ja naprawdę nie chcę - tu podniosła głowę i patrzyła na niego - abyś ty *sobie potem wycierał gębę* z Arkiem moim imieniem i żebyś sobie potem żarty stroił. (NKJP, Jarosław Iwaszkiewicz, *Brzezina i inne opowiadania Kochankowie*, 2006); Panie Marszałku! Wysoka Izbo! Rozglądam się po sali, bo szukam pana posła Ikonowicza. Chciałem powiedzieć, że regularnie z dużym wdziękiem *wyciera on sobie okrągłą, zasepioną buzię* Unią Wolności. Jeśli chodzi o wszystkie grzechy, które Unia Wolności rzekomo popełniła w sferze podatkowej, to były trzy lata, żeby to naprawić. (NKJP, Sprawozdanie stenograficzne z obrad Sejmu RP, 1996); Nie muszę się jej uczyć, bo już dawno się jej nauczyłem. A jestem tu dlatego, że ty *wycierasz sobie twarz* moim nickiem i zarzucasz mi niestworzone rzeczy. Mam prawo się bronić. (NKJP, Usenet -- pl.soc.religia, 2004-02-24).

Z analiz ilościowych wynika, że tradycyjne znaczenie zwrotu aktualizowane jest tylko w 127 cytatach, co stanowi 35% całości materiałów. Należy jednak podkreślić, że znaczenie tradycyjne jest typowe dla tych kontekstów, w których związek jest przywoływany w postaci *ktoś + wyciera sobie gębę + kim*. Taki schemat realizowany jest w 122 cytatach, z czego 76 (czyli 62% całości) realizuje znaczenie tradycyjne.

W grupie trzeciej i czwartej znalazły się cytaty, w których aktualizowane jest nowe znaczenie zwrotu, odnotowane tylko w nienormatywnym WSJP-Ż. W słowniku tym ujęto je w postaci definicji ‘ktoś mówi dużo o kimś lub o czymś ważnym w celu osiągnięcia jakiejś korzyści’, z moich badań wynika natomiast, że należy je oddać za pomocą formuły ‘ktoś mówi dużo o kimś lub o czymś, m.in. dla osiągnięcia jakichś korzyści’. W trzeciej grupie kontekstów znaczenie aktualizowane jest za pomocą schematu *ktoś + wyciera sobie gębę + kim*, w grupie czwartej – za pomocą schematu *ktoś + wyciera sobie gębę + czym*.

III. *wycierać sobie gębę kimś ‘dużo o kimś mówić, m.in. dla osiągnięcia jakichś korzyści’*: Złości mnie totalny lament emerytów. Jak mój pięcioletni Jacuś: daj, państwo, daj! Staruszkowie wciągani są w polityczne rozróby w Sejmie. Moczulski nęcił wyborców siedmioma milionami dla emeryta, emerytem *wycierają sobie usta* socjaldemokraci RP, którzy jako PZPR w PRL upaństwowili nawet składki emerytalne. Ja ze swoich zarobków prawie dwa miliony nie chcę, ale muszę oddawać na ZUS. (NKJP, „Gazeta Wyborcza” 1992-10-29); Ludzie, szczególnie brylują w tym, ludzie starszej daty powtarzają w kółko: „komunizm”, Katyń, Jaruzelski, rozliczyć, Kiszczak, PZPR itd.... itp.... a wiesz co? Mam to w dupie! Wolałabym, żeby mówili o tym, co mamy teraz i co będzie w przyszłości, a nie „*wycierali sobie mordy*” ofiarami Katynia i robili na tym swoje małe, marne, partykularne interesy polityczne. (NKJP, Usenet -- pl.soc.polityka, 2000-05-03); Jan Paweł II nie przyjął na prywatnej audiencji przebywających w Rzymie liderów PO. Powodem był stan zdrowia Papieża. [...] Hehehe, liczyły łachudry, że będą *sobie* potem publicznie *wycierać ryje* papieżem? Nie wyszło, a to pech! (NKJP, Usenet -- pl.soc.polityka, 2004-04-24).

IV. *wycierać sobie gębę + czymś ‘dużo o czymś mówić, m.in. dla osiągnięcia jakichś korzyści’*: Lekarze od maja grozili złożeniem wypowiedzeń z pracy. W końcu posunęli się do ostateczności, bo jak mówią, nikt nie chce z nimi rozmawiać. [...] – Dyrekcja ograniczyła się do pism, opinii prawnych i zastraszania, że na jedno miejsce lekarza w kolejce czeka dziesięciu chętnych do pracy. Każdy *gębę sobie wyciera przysięgą Hipokratesa*, a ja kiedy mam ratę kredytu do spłacenia, to w banku nikogo nie interesuje, że wykonuje mało opłacalny zawód użyteczności publicznej. (NKJP, „Dziennik Bałtycki” 3.10.2007); Politycy nasi uczcili już oficjalnie pamięć Jana Pawła II. Może teraz, jak najpilniej, uchwałą ustawę zakazującą im *wycierać sobie usta* jego imieniem. Nawet w intencjach, które dobrymi im się wydają. (NKJP, „Polityka” 2005-04-16); Panie Edwardzie. Promujesz pan ideę, iż o skłanianiu się ku jakimś poglądom decyduje stanowcze i głośne ich wyrażanie. Nie zgodzę się, przytoczyć można choćby przykład pana X z polityki, który głośno krzyczy i *mordę wyciera sobie* tradycją i polskością, robiąc coś wręcz przeciwnego. (NKJP, Usenet -- pl.sci.filozofia, 2007-12-29); Liczę na to, że kolejny rząd będzie silny, sprawny, pokaże wreszcie z katoprawicy i sutannowym gdzie jest ich miejsce. Kochane prawiczki - otwiera się dla was szeroko kłapa śmietnika historii, którym z takim nabożeństwem *wycieracie sobie pyski*. (NKJP, Usenet -- pl.soc.

polityka, 2001-05-06); Nie żyjemy ani w normalnym kraju, ani w normalnych czasach. Socjologiczno-marksistowskie pojęcie społeczeństwa wyszło nieco z obiegu, powróciło pojęcie narodu, ale za to tym *narodem* każdy *wyciera sobie gębę* i czuje się uprawniony do reprezentowania jego tajemnej woli. (NKJP, „Dziennik Polski” 2005-03-18).

Badania ilościowe przekonują, że nowe znaczenie tytułowego zwrotu jest we współczesnej polszczyźnie znaczeniem dominującym. Wystąpiło bowiem w 240 cytatach, co stanowi 65% wszystkich analizowanych kontekstów. Należy jednak dopowiedzieć, że dominuje ono w cytatach, w których realizowany jest schemat łączliwości *ktoś + wyciera sobie gębę + czym*. W badanym korpusie tekstów jest łącznie 245 cytatów realizujących ten schemat. W 194 realizowało się nowe znaczenie, co stanowi 79% wszystkich cytatów realizujących ten schemat. Z kolei przy schemacie *ktoś + wyciera sobie gębę + kim* nowe znaczenie realizuje się już tylko w 46 cytatach, co stanowi 38% całości badanej próby.

Badania przeprowadzone na materiałach zaczerpniętych z NKJP pozwalają stwierdzić, że funkcjonujący w polszczyźnie od XVI wieku zwrot *wycierać sobie gębę kimś, czymś* jest współcześnie – podobnie jak wcześniej – związkiem wielokształtnym. Wbrew notacjom słownikowym jego wariacja nie zamyka się w obrębie trzech komponentów *gęba, buzia, morda*, lecz dotyczy szeregu siedmioelementowego: *gęba, buzia, usta, twarz, pysk, morda i ryj*. Zmniejszyła się natomiast do dwóch liczba schematów walencyjnych, które w tekstach współczesnej polszczyzny związek realizuje, a mianowicie *ktoś + wyciera sobie gębę + kim* i *ktoś + wyciera sobie gębę + czym*. Analizowany zwrot zyskał również we współczesnej polszczyźnie nowe znaczenie, czego słowniki normatywne nie zauważyły, a co odnotował jedynie nienormatywny WSJP-Ż. Trzeba jednak wyraźnie podkreślić, że zwrot *wycierać sobie gębę kim, czym* jest dziś używany w dwóch znaczeniach: tradycyjnym ‘mówić o kimś, o czymś źle, niepochlebnie, bez należytego szacunku, ze zbytnią poufałością; obmawiać, oczerniać kogoś’ oraz nowym ‘mówić dużo o kimś lub o czymś, m.in. dla osiągnięcia jakichś korzyści’. Znaczenie nowe jest dominujące, znaczenie stare, choć rzadsze, wciąż jest aktualizowane. Analiza materiałów pozwala też uchwycić wyraźnie zarysowującą się tendencję, by starszą treść wiązać ze schematem *ktoś + wyciera sobie gębę + kim*. Nowa treść jest z kolei typowa dla schematów *ktoś + wyciera sobie gębę + czym*.

Wykaz słowników wraz z rozwiązaniem ich skrótów

ISJP – Bańko, Mirosław, red. *Inny słownik języka polskiego*. T. I–II. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.

NKPP – Krzyżanowski, Julian, red. *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. T. I–IV. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969–1978.

SFS – Skorupka, Stanisław. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. T. I–II. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1989.

- SFWP-BL – Bąba, Stanisław, Jarosław Liberek. *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001.
- SJPD – Doroszewski, Witold, red. *Słownik języka polskiego*. T. I–XI. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, 1958–1969.
- SWJP-D – Dunaj, Bogusław, red. *Słownik współczesnego języka polskiego*. T. I–II. Warszawa: Wydawnictwo „Wilga”, 1999.
- USJP-D – Dubisz, Stanisław, red. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. I–IV, Warszawa 2003.
- WSF PWN – Kłosińska, Anna, Elżbieta Sobol, Anna Stankiewicz, oprac. *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005.
- WSF-MN – Müldner-Nieckowski, Piotr. *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Świat Książki, 2003.
- WSF-PF – Fliciński, Piotr. *Wielki słownik frazeologiczny*. Poznań: Wydawnictwo IBIS, 2012.
- WSJP-Ż – Żmigrodzki, Piotr, red. *Wielki słownik języka polskiego*. <http://wsjp.pl/index.php?pwh=0>.

Literatura cytowana

- Bąba, Stanisław. *Frazeologia polska. Studia i szkice*. Poznań: Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, 2009.
- Bąba, Stanisław. *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1989.
- Bąba, Stanisław. „Warianty zwrotu *gębę sobie kimś (czymś) wycierać*”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. *Sectio FF Philologiae*, 6 (1988).
- Chlebda, Wojciech. „Frazeologia”. W: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*, red. nauk. Stanisław Gajda. Opole: Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej, 2001, 178–206.
- Lewicki, Andrzej Maria, Anna Pajdzińska, Bożena Rejakowa. *Z zagadnień frazeologii. Problemy leksykograficzne*. Warszawa: PWN, 1987.

O znaczeniu i formie zwrotu *wycierać sobie gębę kimś, czymś* we współczesnej polszczyźnie

Streszczenie

Przedmiotem analizy jest pochodzący z XVI wieku wariantywny zwrot *wycierać sobie gębę kimś, czymś*, który we współczesnych słownikach normatywnych rejestrowany jest jako *wycierać sobie gębę, buzię, mordę kimś, czymś* ‘mówić o kimś, o czymś źle, niepocholebnie, bez należytego szacunku, ze zbytnią poufałością; obmawiać, oczerniać kogoś’. Badania prowadzone na materiałach Narodowego Korpusu Języka Polskiego IPI PAN pokazały, że wariacja związku dotyczy nie trzech, a siedmiu komponentów nominalnych: *gęba, buzia, usta, twarz, pysk, morda* i *ryj*. Zmniejszyła się natomiast liczba schematów walencyjnych, które w tekstach współczesnej polszczyzny związek realizuje, a mianowicie *ktoś + wyciera sobie gębę + kim* i *ktoś + wyciera sobie gębę + czym*. Analizowany zwrot zyskał również we współczesnej polszczyźnie nowe znaczenie, czego słowniki normatywne nie zauważyły, a co odnotował jedynie nienormatywny internetowy *Wielki słownik języka polskiego* pod red. Piotra Żmigrodzkiego. Jest nim treść ‘mówić dużo o kimś lub o czymś, m.in. dla osiągnięcia jakichś korzyści’. Znaczenie nowe –

jak pokazały badania – jest dominujące, znaczenie stare, choć rzadsze, wciąż jest w tekstach współczesnej polszczyzny aktualizowane. Jest ono typowe dla kontekstów, w których zwrot jest realizowany w postaci *ktoś + wyciera sobie gębę + kim*.

About the meaning and form of the expression *wycierać sobie gębę kimś, czymś* in the contemporary Polish language

Summary

The article contains an analysis of the 16th-century variant expression *wycierać sobie gębę kimś, czymś* [literally translation: ‘to wipe one’s kisser with somebody or something’], which in the contemporary prescriptive dictionaries is registered as *wycierać sobie gębę, buzię, mordę kimś, czymś* ‘to talk about somebody / something unfavourably, without due respect, with over-familiarity; to backbite, backmouth, slander somebody’. The research based on the materials of the National IPI PAN Corpus of Polish has revealed that the variant of the phrase concerns not three but seven nominal components: (1) *gęba* [mug], (2) *buzia* [face, kisser], (3) *usta* [mouth], (4) *twarz* [face], (5) *pysk* [gob], (6) *morda* [trap], and (7) *ryj* [chops]. On the other hand, the number of patterns of valence has decreased; in texts of the contemporary Polish language they occur in two patterns: *ktoś* [somebody] + *wyciera sobie gębę* [wipes their (1)/(2)...] + *kim* [(with) somebody] and *ktoś* [somebody] + *wyciera sobie gębę + czym* [(with) something]. In the contemporary Polish language the expression in question has acquired a new meaning, which prescriptive dictionaries failed to note; however, it has been registered by *Wielki słownik języka polskiego*, a non-prescriptive Internet dictionary, edited by P. Źmigrodzki: ‘to talk about somebody or something a lot, *inter alia* in order to derive benefit’. The new meaning – according to the results of the research – is dominant; the old meaning, although it is less frequent, is constantly being updated in the contemporary Polish language. It is typical of the contexts, where the expression appears in the form *ktoś + wyciera sobie gębę + kim*.

Cytowanie

Ignatowicz-Skowrońska, Jolanta. O znaczeniu i formie zwrotu *wycierać sobie gębę kimś, czymś* we współczesnej polszczyźnie. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 18 (2019): 179–190. DOI: 10.18276/sj.2019.18-12.